

INHOUD

Ten geleide 7

Deel I Middeleeuwse porno?

- 1 Een Ieperse schat 13
- 2 Vreemde vruchten 17
- 3 Bedrijvige vrouwen 21
- 4 Hooggestemde liefde eindigt in ontmaagding 30
- 5 Revolutionair of conservatief? 39
 - Middeleeuws feminisme in Parijs? 39
 - Het antifeminisme van de universiteit 43
- 6 Het woord te voeren past de man 48
- 7 Nog meer mannelijk perspectief 53

Deel II Met de bril van de negentiende eeuw

- 1 Die Romeinen toch... 69
 - De geheime kamers van Pompeï 69
 - Toppunt van braafheid 74
- 2 Een tijd van vroom en heroïsch leven 79
 - Mooie, schitterende tijden 79
- 3 Hoofse liefde: het mannelijk perspectief 94
- 4 Een van de grootste vrouwenbedriegers aller tijden... 103

Deel III Gewaagder dan gedacht

- 1 Vuile liedjes 109
- 2 Liederlijke kunst 118
Ernst en luim 118
Schaamteloze sculpturen 129
- 3 Ongewenste intimiteiten 140
De vrouw van Potifar 140
Gluren en bespieden 143
Een controversiële draagspeld 146
- 4 Dierlijke pikanterieën 152
Gecastreerd: maar van wat? 152
De gestolen worst 161
- 5 Een uitsmijter 165

Deel IV Tot slot

- 1 Tegengestelde werelden 169
- 2 Het onbereikbare ideaal 172

Bibliografie 179

Noten 190

Register 204

TEN GELEIDE

Sinds mijn vroegste jeugd droomde ik van de middeleeuwen: stoere rode ridders, Ivanhoe en Robin Hood, frêle jonkvrouwen en vooral geweldige avonturen. In het zesde leerjaar van de lagere school had ik al Consciences *De Leeuw van Vlaanderen* verslonden, iets wat volgens de verantwoordelijke van de parochiebibliotheek op mijn leeftijd eigenlijk niet gepast was. Later botste mijn romantische beeld met nieuwe inzichten en verdween de droom van de brave christelijk-heroïsche tijd. Tijdens lezingen voor een breder publiek stelde ik echter vast dat die gedroomde middeleeuwen in Vlaanderen nog bij velen zijn blijven hangen. Een bezoek aan het nieuwe historische museum in Ieper met zijn collectie erotische insignes was de aanleiding tot het schrijven van dit boek, waarin de standaardvoorstellingen rond de oudheid, de vroegste christenheid en vooral de middeleeuwen worden bijgesteld.

Het onderwerp is blijkbaar overeenkomstig de huidige tijdgeest bijzonder hip, want in de eerste maanden van 2020 verschenen twee monografieën met een vergelijkbare inhoud: *Roma intima. Liefde, lijf en lust* van Bert Gevaert en Johan Mattelaer, en *Oefeningen in genot. Liefde en lust in de late Middeleeuwen* van Herman Pleij.¹ Niettemin is er niets nieuws onder de zon. Pier Paolo Pasolini verfilmde verhalen uit de *Decamerone* (1971) en de *Canterbury Tales* (1972) met scherpe kritiek op een

schijnheilige kerk, met bovenal grote nadruk op seksuele uitspattingen, waarbij boertigheid en viezigheid zwaar werden aangezet. Ook Paul Verhoeven, de bejubelde Nederlandse regisseur van onder meer *Turks fruit* en *Basic Instinct*, creëerde met *Flesh and Blood* (1985) een somber beeld van laat-middeleeuws Italië: pest-epidemies, verkrachtingen en extreme gewelddadigheid wisselen elkaar in snel tempo af. De vroom-christelijke middeleeuwen blijken plots over te lopen van liederlijkheid, vunzigheid en barbaarse primitiviteit.

Ook in de wetenschap wordt de focus verlegd naar beelden en teksten die de braafheid van de periode tussen de oudheid en de vroeg-moderne tijd aan de orde stellen. En opmerkelijk genoeg blijkt het gewijzigde beeld niet het gevolg te zijn van een nieuwe belangstelling voor de volkscultuur uit de laagste lagen van de middeleeuwse maatschappij. Integendeel, het merendeel van de onderzochte verschijnselen blijkt deel uit te maken van de elite-cultuur.

Het onderwerp is eindloos. In wat hierna volgt zitten onvermijdelijk lacunes. De Franse *lais* en *fabliaux* hadden een systematischer onderzoek verdiend, zo ook de Middelnederlandse boerden.² Een bespreking van de *Decamerone* van Boccaccio en de pikante verhalen uit Chaucers *Canterbury Tales* was wenselijk geweest. Ik heb me beperkt tot een aantal minder bekende casussen, maar heb het onderwerp anderzijds opgerekt naar de artistieke tegenhangers van de gewaagdere literatuur: de loodtinnen draagspelden, de marginaaltjes in handschriften, de gehistorieerde kapitelen en misericordes in kerkgebouwen.

Dit boek was eind december 2019 voltooid en zou in het voorjaar van 2020 verschijnen. Maar de coronapandemie stak een stok in het wiel en zorgde voor uitstel, gelukkig niet voor afstel. Intussen was ik druk bezig met een

andere jeugdliefde van mij, *Karel ende Elegast*, wat in het voorjaar van 2023 leidde tot de publicatie van *Vertellen is een kunst*. Ik heb de draad van het niet-gepubliceerde boek weer opgepakt na het beluisteren van een interview met mijn oud-medewerker Remco Sleiderink voor de VPRO over een pas gevonden fragment van het Duitse erotische gedicht *Der Rosendorn*. Ik heb de tekst van 2019 wel sterk aangepast en geactualiseerd aan de hand van een aantal belangrijke, recente studies.

Voor allerlei hand- en spandiensten, het leveren van documentatie en hulp bij computerproblemen dank ik van harte: Greet en Els Janssens, Jasper en Ingmar Hermans, Johan Winkelman, Ludo Jongen, Martine Meuwese, Veerle Uyttersprot, Lieve De Wachter, Marc Cels, Marc De Smet, Remco Sleiderink, Eric De Bruyn, Katrien De Vreese, Vic De Donder †, Hendrik Jan van Beuningen † en Koen Goeminne. Ik dank ook mijn uitgever Katrien De Vreese voor de lange, aangename gesprekken over cultuur en geschiedenis. En ik ben mijn kinderen, schoon- en kleinkinderen erkentelijk voor hun oprechte, soms niet-begrijpende belangstelling voor mijn werk. En mijn lieve Joos dank ik voor haar geduld, voor haar bezorgdheid, kortom: voor haar warme liefde.

DEEL I
MIDDELEEUWSE
PORNO?

I

EEN IEPERSE SCHAT

Loodtinnen
insigne met
uitdagens
mannenhoofd,
gevonden in
Ieper (veertiende
eeuw). (Ieper,
Yper Museum,
SM 003537)

De West-Vlaamse stad Ieper beschikt over meer troeven dan het In Flanders Fields Museum en de talrijke herinneringsmonumenten en kerkhoven van de Eerste Wereldoorlog. Je kunt er bijvoorbeeld buiten de vestingwerken in een bubbel van onvermoede rust zeldzame vogels spotten, wandelend door de Verdronken Weide aan de Rijselpoort, een stuk natuurgebied waar al zeshonderd jaar niemand meer woont. Dat was het gevolg van een dramatische gebeurtenis uit de Honderdjarige Oorlog. Het graafgetrouwe Ieper werd in 1383 belegerd door de opstandige Gentenaars, geholpen door een Engels leger aangevoerd door de ‘fighting bishop’ van Norwich, Henry le Despenser. De hele militaire campagne werd zelfs als een kruistocht voorgesteld om Vlaanderen, dat zwoer bij Clemens VII, de paus van Avignon, een lesje te leren. Het beleg draaide uit op een mislukking, maar de buitengebieden van Ieper werden definitief verlaten; ze werden een overstromingsgebied, waar de natuur vrij spel kreeg.³

De Verdronken Weide is sinds 1990 het werkterrein van ijverige metaaldetectoristen (je gelooft het niet, maar dit is een officiële functie erkend door Erfgoed Vlaanderen). De Ieperse kleigrond zorgt er inderdaad voor dat metalen voorwerpen hier goed bewaard blijven. En de oogst was

Loodtinnen
insigne uit het
einde van de
veertiende eeuw
gevonden in
de Zwindelta:
gevleugelde fallus.
(Privécollectie
Koen Goeminne)

Loodtinnen
draagspeld
gevonden in de
Zwindelta (eind
veertiende eeuw):
vulva te paard.
(Privécollectie
Koen Goeminne)

opmerkelijk. De amateurs met metaaldetector ontdekten een schat aan archeologische informatie over het bruisende leven in een middeleeuwse stad: kook- en huisgerei, werktuigen, wapens, resten van kleding, sieraden en speelgoed.⁴ Bovendien haalden ze niet minder dan 250 insignes en sierspelden boven de grond. De unieke collectie wordt mooi tentoongesteld in een aparte zaal van het Yper Museum in de heropgebouwde Lakenhalle.⁵

De insignes zijn goedkope loodtinnen spelden, door massaproductie vervaardigd en aan de man gebracht op publieke plaatsen.⁶ Je kon die draagspeldjes kopen tijdens spektakels, markten, kermissen, processies of in bedevaartsoorden. Het zijn de bescheiden tegenhangers van de kostbare sieraden met edelstenen waarmee de middeleeuwse elite zo graag pronkte. Ze zijn het beste te vergelijken met de moderne pins (of zelfs tattoos), waarmee de drager zijn omgeving iets wil duidelijk maken. Toentertijd waren dat het geloof in Jezus, Zijn moeder of een bepaalde heilige (devotiespeldjes, pelgrimsinsignes), een beroepsactiviteit (schoenmaker), literaire kennis (Het ros Beiaert, de vos Reynaert, Tristan en Isolde), amoureuze gevoelens (doorboorde hartjes), angsten (duiveltjes met martelwerktuigen, monsters), uitdagende humor (mannenkop met uitgestoken tong) of erotische fantasieën (zowel vrouwelijke als mannelijke geslachtsorganen in allerlei posities

Beschadigd loodtinnen insigne met vrijend paar onder een fallusboom, gevonden in Ieper. Aan de andere kant van de boom kijkt een vrouw toe. Op een banderol, bovenaan rechts, de inscriptie *amours* (veertiende eeuw). (Ieper, Yper Museum, SM 2949)

en situaties), gepersonifieerde geslachtsdelen zeg maar. Vooral die laatste insignes genieten de afgelopen decennia veel belangstelling van onderzoekers.

Het is ook nogal wat, zelfs voor onze moderne ogen, die qua seksuele verbeelding toch het een en ander gewend zijn. We kijken met stijgende verbazing naar rondhuppelende penissen, opgestapeld in kruiwagens; fallusdieren in alle mogelijke houdingen, gekroond, met belletjes, gevleugeld, als rijdier voor vrouwelijke ruiters, als barbecuevlees gegrild boven een vagina als vetvanger...

Ook het vrouwelijk geslachtsorgaan is van de partij: op stelten lopende vulva's, een vulva als pelgrim met rozenkrans, een vagina die een trappelende penis verwelkomt... of samen een ladder beklimmen of braden aan het spit. De fantasie van middeleeuwers lijkt ter zake schier onuitputtelijk. Mijn Ieperse favoriet is een beschadigde draagspeld met een boom met vreemde vruchten: de fallusboom. Onder een boom met enkele penissen aan de takken bedrijft een koppel de liefde, terwijl een voyeur toekijkt; het tafereel wordt in een tekstband

geduid: *amours*.⁷ De draagspelden tonen ons onmiskenbaar een verrassende kant van de middeleeuwen, die duidelijk minder braaf en puriteins waren dan vaak wordt aangenomen. Ik kom er nog uitvoerig op terug.

2

VREEMDE VRUCHTEN

De Ieperse fallusboom is in de middeleeuwse beeldcultuur geen unieke verschijning. Er is bijvoorbeeld de recent blootgelegde muurschildering in een dertiende-eeuwse stadfontein in Massa Marittima (Toscane): twee groepjes van vier vrouwen staan onder een gigantische boom met niet minder dan 25 mannelijke geslachtsdelen als verleidelijke vruchten.⁸ Maar er is meer dan deze *Albero della Fecondità* (boom van de vruchtbaarheid), zoals hij daar wordt genoemd.

Een dertiende-eeuws fresco in een publieke fontein in Massa Marittima (Toscane). De vrouwen links van de penisboom lijken falussen te verzamelen en er zelfs om te vechten; de vrouwen rechts (de goede vrouwen) bemoeien zich niet met de zaak.

Een dertiende-eeuws fresco in een publieke fontein in Massa Marittima (Toscane).

Een vrouw met schop zit tussen twee boompjes en streelt een nog niet ontloken fallus die in de grond zit. Moderne replica van een in leper gevonden draagspeld (1300–1350), momenteel als pin te koop aangeboden.

welgeklede dame penissen uit een welvoorzien boom en stopt ze in een zak. Ter compensatie staat aan de andere kant een man naast een boom vol bladeren in de vorm van vagina's.¹⁰

Dat de afbeeldingen met de menselijke voortplanting te maken hebben, is evident. Er wordt zelfs een verband gelegd met de vruchtbaarheid van de aarde. Dat wordt bijzonder duidelijk in een Ieperse draagspeld waarop het ontstaan van de fallusboom wordt voorgesteld.¹¹

We zien een vrouw die de akker met een schop bewerkt; ze streelt met haar hand een reusachtige onderaardse fallus om hem te laten ontluiken. Daarop zal, zo is de verwachting, de akker dankzij de liefdevolle behandeling door de vrouw een boom met mannelijke genitaliën baren.

Het blijven bevreemdende voorstellingen waarvan de functie ook nog niet definitief bevredigend (excuus voor de flauwe woordspeling) werd verklaard. Waren het souvenirs van kermisattracties of rauwe kluchten waarin de draak werd gestoken met de vrouwelijke seksualiteit en haar initiatiefbereidheid ter zake werd gehegeld? Of humoristische herdenkingstekens van bruiloftsfeesten? Of satirische parodieën van de vrome tekens op de

In de jachtkamer van Schloss Moos-Schulthaus (Zuid-Tirol) bevindt zich naast een fresco met de overwinning van de muizen op de katten een schematisch getekende fallusboom (ca. 1475); de vruchten worden door naakte vrouwen van de takken geslagen en in manden verzameld.⁹ Op de zijkant van een huwelijkskistje (begin vijftiende eeuw) plukt een

mantels van pelgrims? Of feestattributen voor carnavalsvierders in de sfeer van de omgekeerde wereld?¹² Of gewaagdere sierspelden? Of tekstvervangende overbrengers van bepaalde emoties, vergelijkbaar met de moderne emoji of de lachende drollen?¹³ Of amuletten, geluksbrengers met magische krachten die dienden om het kwaad op afstand te houden (een zogenaamde ‘apotropaeïsche’ functie).¹⁴ Maar kunnen objecten die blijkbaar zo gemakkelijk achteloos werden weggegooid wel een dergelijke betekenis hebben gehad?¹⁵ Hebben ze niet eerder een waarschuwendende bedoeling: pas op voor de verleidingen van (ongeregelde) seks? Dat lijkt me alleszins de betekenis van het fresco in Massa Marittima. Onder de fallusboom links zijn vier vrouwen in de ban van het mannelijk geslachtsorgaan. Een vrouw heeft een fallus in haar achterwerk, een andere slaat met een stok de vruchten uit de boom. Twee vrouwen hebben hun waterkruik neergezet, trekken elkaar aan de haren met de ene hand en stoppen met de andere hand een fallus in een kruik. Aan de andere kant van de boom staan vier vrouwen die rustig van de verleidelijke vruchten weggijken, wellicht de suggestie van hoe het er in een ordelijke maatschappij aan toe hoort te gaan?¹⁶ Maar is in al deze gevallen de betekenis dezelfde? We weten het niet zeker. De verrassende beeldcultuur van de middeleeuwen blijft de onderzoeker uitdagen. En dan rest nog de intrigerende vraag: waarom kennen we de loodtinnen draagspelden vooral uit de Lage Landen?¹⁷